

ΤΙΜΗΣ ΕΝΕΚΕΝ

**ΟΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ
ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ**

**ΑΝΝΑΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
Εκπουρης Καθηγήτριας της Α.Β.Σ.Θ.**

**ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΠΟΥ ΕΚΦΩΝΗΘΗΚΕ ΤΗΝ 25η ΜΑΡΤΙΟΥ 1986
ΣΤΗΝ ΛΙΘΟΥΣΑ ΤΕΛΕΤΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ**

**ΠΡΟΤΑΣΕΕΤΑΙ ΕΙΣΗΓΗΣΗ
ΤΗΣ ΠΡΥΤΑΝΗΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
Κας ΜΑΡΙΑΣ ΝΕΤΡΕΙΚΟΝΗ - ΔΕΛΙΒΑΝΗ**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1986

**ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΗΣ κ. ΠΡΥΤΑΝΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΜΙΛΙΑ
ΤΗΣ 25ης ΜΑΡΤΙΟΥ**

Κύριοι Βουλευτές

Στρατηγές

Πανοσιολογιώτατε, εκπρόσωπε του Παναγιώτατου Μητροπολίτη

Θεσσαλονίκης

Κύριε Δήμαρχε

**Κύριοι Εκπρόσωποι των θρησκευτικών, πολιτικών, δικαστικών και
στρατιωτικών αρχών**

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι

Αγαπητές φοιτήτριες και φοιτητές

Κυρίες και Κύριοι

Οι λογικές προβλέψεις, οι τόσο αγαπητές στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό μιας Οικονομικής Σχολής, σαν τη δική μας, όπως και τα αποτελέσματα των σχετικών οικονομετρικών υποδειγμάτων, κατά το διάστημα της τουρκικής κατοχής, θα έπρεπε ασφαλώς να απέκλειαν την πιθανότητα απελευθέρωσής μας. Και όσο οι δεκαετίες και οι αιώνες διάβαιναν, χωρίς την ύπαρξη ελληνικού κράτους, τόσο ενισχυόταν η πεποιθηση της οριστικής εξαφάνισής του και τόσο οι ελπίδες των σκλαβωμένων προγόνων μας, για ελευθερία, κατατάσσονταν ολοένα και περισσότερο στο χώρο των απραγματοποιητων ονειρών. Αυτές οι λογικές προβλέψεις, επάνω στις οποίες οι οικονομολόγοι, στατιστικοί και οικονομέτρες έχουν βασίσει ένα σημαντικό τμήμα της επιστημονικής μεθοδολογίας και προσέγγισης των προβλημάτων, αποδείχθηκαν εντούτοις ασήμαντες, όταν ξέσπασε η επανάσταση του 1821. Γιατί, πράγματι, μέσα σ' αυτό το ηφαίστειο μπόρεσαν να χωρέσουν μόνο δύο εναλλακτικές επιλογές: Ελευθερία ή Θάνατος. Με βάση, πάντοτε, τις λογικές προβλέψεις, ο Θάνατος θα έπρεπε να θεωρηθεί ως βεβαιότητα, ενώ η απόκτηση της Ελευθερίας αδύνατη.

Η ελληνική επανάσταση του 1821, με βάση ποσοτικά κριτήρια, ήταν μια χαμένη υπόθεση μιας φούχτας θερμότατων Ελλήνων, που χωρίς αξιόλογη οργάνωση και χωρίς μέσα, ζεστάκωθηκαν ενάντια στην πανίσχυρη τουρκική αυτοκρατορία. Έτσι, ήταν τα ποσοτικά μεγέθη... αυτά που μπορούν να εκτιμήσουν οι λογικές προβλέψεις. Η νίκη, όμως, της εξέγερσης του 1821 εξασφαλίστηκε με τη βοήθεια αναριθμητών, αστάθμητων και πολύπλευρων

ποιοτικών παραγόντων... που, ίσως, όλοι αυτοί μαζί θα μπορούσαν να εκφραστούν με την παντοτινή πίστη του λαού μας πως «η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει». Ενάντια στην ψυχρή λογική των αριθμών και των αντιπαραβέσεων ισχύος, οι πρόγονοι μας ύστερα από 400 χρόνια σκλαβιάς, είχαν το 1821 τη βεβαιότητα, μια βεβαιότητα που δεν στηριζόταν σε κανένα ποσοτικό δεδομένο, πως είχε πια σημάνει γι' αυτούς η ώρα της ποθητής λευθεριάς. Όσο κι αν προσπαθήσουμε να δώσουμε μια λογική ερμηνεία αυτής της βεβαιότητάς τους, θα είναι μάταιο. Γιατί το 1821 ήταν μια φλόγα, που τότε θέριεψε, παρασύροντας όλα τα εμπόδια στο διάμα της, χωρίς όμως νάχει ουδέποτε σβύσει, ούτε στις πιο μαύρες σελίδες της ελληνικής ιστορίας μας. Η εποποίηση του 1821 βασιστήκε στην ανεκτίμητη προσφορά του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στην ανθρωπότητα, στη συνέχειά του στο Βυζάντιο, στην πολύτιμη συμβολή της ορθόδοξης εκκλησίας, στη διατήρηση της ιδιαιτερής ταυτότητας και ενότητας πίστης των σκλαβωμένων Ελλήνων, επί τέσσερις ατέλειωτους αιώνες, στην ύπαρξη, τέλος, κάποιων νόμων οικουμενικής δικαιοσύνης, που δεν θα επέτρεπαν, τελικά, την οριστική εξαφάνιση της Ελλάδας. Αυτός ο τελευταίος αστάθμητος και χωρίς λογική παράγοντας εμφανίστηκε, εντούτοις, πανισχυρός στη Ναυμαχία του Ναυαρίνου, το 1827... όταν οι κίνδυνοι αποτυχίας της εξέγερσης ήταν σαφώς ανώτεροι από τις ελπίδες επιτυχίας της. Το αποτέλεσμα της Ναυμαχίας του Ναυαρίνου έδωσε 100% δίκαιο στη φούχτα των Ελλήνων, που πριν έξι χρόνια είχε ξεσκωθεί, αγνοώντας όλα τα σχετικά με τις «λογικές προβλέψεις», και άνοιξε το δρόμο για τη θεμελίωση του νέου ελληνικού κράτους.

Τον πανηγυρικό της ημέρας, ύστερα από απόφαση της Συγκλήτου, θα εκφωνήσει η επίκουρη Καθηγήτρια της Σχολής κ. Άννα Γεωργιάδου, με θέμα:

«Οι δημοκρατικοί θεσμοί στα πολιτεύματα της Επανάστασης του Εικοστού».

Την παρακαλώ να πάρει το λόγο.

Πανοσιολογιώτατε, εκπρόσωπε του Παναγιώτατου Μητροπολίτη
Θεσσαλονίκης,
Κύριοι Βουλευτές,
Στρατηγοί,
Κύριε Δήμαρχε,
Κύριοι Εκπρόσωποι των Θρησκευτικών, Πολιτικών, Δικαστικών και
Στρατιωτικών Αρχών,
Κυρία Πρύτανη,
Κύριοι Καθηγητές,
Αγαπητές Φοιτήτριες και αγαπητοί Φοιτητές,
Κυρίες και Κύριοι,

Όσο βαθύτερα γνωρίζουμε το Εικοσιένα, όσο περισσότερο προσπαθούμε να το εκτιμήσουμε ιστορικά, τόσο πιο συνειδητά αναγνωρίζουμε τους δημιουργούς του. Και ακόμη περισσότερο, ο αγώνας τους βρίσκει την πρέπουσα θέση ανάμεσα στα στοιχεία της εθνικής μας κληρονομιάς και αποβαίνει πλήγη υγειούς εθνικού φρονήματος.

Το Εικοσιένα δεν είναι μόνο η μεγάλη πολεμική εποπονία που ξανάφερε, δειλή έστω και ακρωτηριασμένη, την πρώτη ελληνική παρουσία στο νεώτερο χάρτη της υφηλίου. Είναι, επιπλέον, και το ιστορικό αίτιο για ένα πλήθος συνέπειες κι επιδράσεις που προσδιόρισαν αποφασιστικά τη σύσταση και τη ζωή στη σύγχρονη Ελλάδα.

Μια βασική προσφορά του στη διαμόρφωση της Ελλάδας ήταν η θεμελιότητα της νεοελληνικής πολιτείας σε δημοκρατικές βάσεις.

Κύριο χαρακτηριστικό των πολιτευμάτων που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα είναι η πίστη προς τα δημοκρατικά και φύλευμάθερα ιδεώδη¹. Δηλαδή, οι Έλληνες του Εικοσιένα δεν αγωνίζονταν μόνο για να απελευθερώσουν την πατρίδα τους από το ζυγό του κατακτητή, αλλά συγχρόνως μεριμνούσαν να την εξοπλίσουν με δημοκρατικούς και φύλευμάθε-

1. Τα γενικά πολιτεύματα του Αγώνα του 1821 που ψηφίσθηκαν για όλη την ελεύθερη Ελλάδα είναι τρία: της Επιδαύρου, του Άστρους και της Τροιζήνας. Σ' αυτά δεν περιλαμβάνεται το «Ηγεμονικόν» ή «Βασιλικόν» Σύνταγμα της 1ης Μαρτίου 1832 που ψηφίστηκε από την Ε' Εθνική Συνέλευση που οκοινούσθη πρώτα στο Άργος και αργότερα συνέσιος στην Πρόνοια του Ναυπλίου. Το Σύνταγμα αυτό ψηφίστηκε μετά την απαλευθέρωση της Ελλάδας και δεν ανήκει επομένως στα πολιτεύματα του Αγώνα. Πρβλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αν-*

γέννησην της Ελλάδος υπό διαφόρων Εθνικών Συνέλευσεων συνταχθέντα Πολίτευμα, εν Πειραιει 1839, σ. 97 επ.

Η Α' Εθνική Συνέλευση, αφού ψήφισε στις 20 Δεκεμβρίου 1821 τον κανονισμό των εργασιών της, εξέλεξε πρόεδρό της τον πρόεδρο της Γερουσιας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, και συγχρόνως σύστησε δωδεκαμελή επιτροπή προς σύνταξη οργανικού νόμου. Στη σύνταξη του νόμου τούτου συνέβαλε και ο Ιταλός Βικέντιος Γαλίνας, κυρίως δώμας ως προς ορισμένες δευτερεύουσες διατάξεις, γιατί οι ουσιώδεις διατάξεις του πρώτου τούτου Συντάγματος της Ελλάδας θεσπίστηκαν με την υπόδειξη του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του Φ. Νέγρη και των προεστών ιδίων της Πελοποννήσου.

Την Ιη Ιανουαρίου 1822 η Α' Εθνική Συνέλευση στην Επιδαύρω αφού διακήρυξε την «πολιτική υπαρκή και ανεξαρτησία» του Ελληνικού Έθνους ψήφισε το πρώτο Γενικό Πολίτευμα της Ελλάδας, βάσει του οποίου εμφανίζεται η χώρα σαν ενιαίο και συντεταγμένο Κράτος. Το πολίτευμα τούτο η προαναφερομένη Συνέλευση το αποκάλεσε «προσωρινόν για πολιτικούς λόγους και συγκεκριμένα για να μη προκαλέσει την εχθρότητα των Δυνάμεων της Ιεράς Συμμαχίας». Έτσι έδουσε το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α' Εθνικήν Συνέλευσιν» (βλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννηση της Ελλάδος υπό διαφόρων Εθνικών Συνέλευσεων συνταχθέντα Πολίτευμα, εν Πειραιει 1839, σ. 7 επ. και συλλογή Η.Γ. Κυριακοπούλου, Τα Συντάγματα της Ελλάδος, Αθήναι 1960, Εθνικὸν Τυπογραφεῖον, σ. 32 επ.)).*

Από τις βουλευτικές εκλογές της Β' Περιόδου προέκυψε αυτόματα τη Β' Εθνική Συνέλευση η οποία συνήλθε στο Άστρος την 29η Μαρτίου 1823 και αναθεώρησε το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου.

Λεπτομερέστερα: Η Α' Εθνική Συνέλευση στο Άστρος στις 30 Μαρτίου 1822, μετά την εκλογή του Πετρόπομπη Μαυρομιχάλη, ως προέδρου της, κατέλιπε «ομογνωμόνων» με ψήφισμά της τις γερουσίες της Πελοποννήσου και της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, καθώς και τον Άρειον Πάγον της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, «επειδή ανεδείχθη επιβλαβής αυτών η ύπαρξη δι' ούσα μεγάλα επιφέρει εμπόδια εις την πρόδον της Δημοσίου Οικονομίας». Με την κατάργηση των τοπικών αυτών Διοικήσεων «των μερικότερων εκείνων κεφαλών της Ελλάδος» που παρέλυναν την κεντρική εκτελεστική εξουσία, η αγωνίζομενη Ελλάδα εμφανίζοταν σαν ενιαίο Κράτος.

Την Ιη Απριλίου 1823 η Β' Εθνική Συνέλευση σύστησε επταμελή επιτροπή στην οποία ανέθεσε «ανανεώρηση του Οργανικού Νόμου της Επιδαύρου», δηλαδή τη μελέτη της αναθεώρησης του Πολίτευματος της Επιδαύρου. Στις 12 Απριλίου 1823 η Επιτροπή αυτή υπέβαλε στη Β' Εθνική Συνέλευση το κείμενο του Συντάγματος (Πολίτευματος) της Επιδαύρου όπως το είχε αναθεώρησε και το οποίο είχε «βάσιν την διάθεσιν των κραγμάτων της Ελλάδος, και προ πάντων... των φυσικών σκοπών της Συνέλευσεως, το να προσελκύσει το πολίτευμα, έτι μάλλον την εύνοιαν των λαών». Την ίδια αυτή ημέρα «ανεγνώσθη, ενεκρίθη και επιδιορθώθησε το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος», και την επομένη, δηλαδή στις 13 Απρίλιος, αναγνώσθηκε για δεύτερη φορά και επικυρώθηκε «με τινάς προσθαιρέσεις» με τον τίτλο «Νόμος της Επιδαύρου». Αμέσως μετά την επικύρωση του νόμου τούτου της Επιδαύρου, η Συνέλευση, με μιστική ψηφοφορία τροποποίησε τις καραγράφους κατ' και νε' του Νόμου της Επιδαύρου, σύμφωνα με τις οποίες μόνον η εκτελεστική εξουσία είχε το δικαίωμα του διορισμού και της παύσης των υπαλλήλων' έτσι τελικά η αρμοδιώτητα αυτή αποφασίστηκε να ανήκει τόσο στο Εκτελεστικό Σώμα όσο και στο Νομοθετικό (βλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννηση της Ελλάδος κλ., ο. π., σ. 31 επ. και συλλογή Η.Γ. Κυριακοπούλου, Τα Συντάγματα της Ελλάδος κλ., ο. π., σ. 46).*

Η Β' Εθνική Συνέλευση στο Άστρος στην τελευταία συνεδρίασή της στις 18 Απριλίου 1823 ακοφάσισε «να προσδιορισθεί Εθνική Συνέλευσις εις ανάκρισιν του Πολίτευματος μετά

ρους θεσμούς². Και δεν είναι καθόλου άσχετο προς την έντονα δημοκρατική ουσία των πρώτων νεοελληνικών πολιτευμάτων το γεγονός ότι συντάσσονται σε ώρες αγώνα για τη λευτεριά.

Ο αγωνιστικός παλμός του επαναστατημένου Ελληνισμού προσδιορίζει βαθύτατα το περιεχόμενο των νεοελληνικών πολιτευμάτων. Είναι αδύνατον να φανταστούν οι νεώτεροι, γράφει ο Νικόλαος Δραγούμης για την Α' Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου, «τον έξαλλον ενθουσιασμόν του έθνους, ότε μετά τυραννίαν τετρακοσίων σχεδόν ετών συνήρχετο δι' αντίπροσώπων ίνα βουλευθεὶ κυριαρχικῶς περὶ των οικείων συμφερόντων. Οι

διετίαν». Παρ' όλα αυτά, «αι δειναι τῆς Πατρίδος περιστάσεις... δεν εσυγχώρισαν... την σύγκλησιν Εθνικῆς Συνέλευσεως».

Έτσι μόνον στις 6 Απριλίου 1826 συγκροτήθηκε στην Επιδαύρο η Γ' Εθνική Συνέλευση, η οποία όμως ανέβαλε τις εργασίες της για τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου. Η «Επιτροπή της Συνέλευσεως» η οποία ανέβαλε την υποχρέωση να συγκαλέσει τους πληρεξουσίους για να αρχίσουν το έργο τους, εξέδωκε επανελλημένες διακρόνες σχετικά. Τελικά οι πληρεξουσίοι συγκεντρώθηκαν στην Ερμιόνη³ έτσι σχηματίστηκε η Γ' Εθνική Συνέλευση, η οποία ύρχισε κανονικά τις εργασίες της στην πόλη αυτή στις 11 Φεβρουαρίου 1827, με πρόεδρό της τον Γ. Σισίνη. Τη 19η Μαρτίου του ίδιου έτους η Γ' αυτή Εθνική Συνέλευση αποφάσισε να μεταθέσει την έδρα της στην Τροιζήνα. Στις 27 Μαρτίου 1827 με την προτροπή του λόρδου Κόχεραν αποφάσισε η Εθνική αυτή Συνέλευση να συνεδριάζει στην Τροιζήνα «κα συσταθή Κυβέρνησης επί της βάσεως του νόμου της Επιδαύρου... ή δε Νομοτελεστική δύναμις να παραδοθεῖ εἰς ένα και μόνον» και ακοδέχθηκε να «εκλεγει Κυβερνήτης της Ελλάδος ο Κόμης Ιωάννης Κακοδιστρίας». Έτσι με το ψήφισμα της 3ης Απριλίου 1827 ο Κόμης Ιωάννης Κακοδιστρίας εκλέγεται «εν ονύματι του Ελληνικού Έθνους Κυβερνήτης της Ελλάδος...» και «Η διάρκεια της επιτραπέσιος παρὰ τῷ Έθνος εἰς αὐτὸν εξουσίας προσδιορίζεται εἰς επτά χρόνους».

Έτσι 29 Απριλίου 1827 ειδική επιτροπή της Γ' Εθνικής Συνέλευσης υπέβαλε στην Συνέλευση αυτή αναθεωρημένο το πολίτευμα της Επιδαύρου και την 1η Μαΐου 1827 η ίδια Συνέλευση «ανακρίνασσα, προσθαφαίρεσσα, εκδιορθώσσα τον νόμον της Επιδαύρου» εψήφισε «το αυτό πολίτευμα υπό το όνομα Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ελλάδος». Στο Σύνταγμα αυτὸ δὲν υπάρχει η λέξη «προσωρινόν» (βλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησην κλπ., θ. π., σ. 67* επ., καθώς και συλλογή Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα κλπ., θ. π., σ. 60*).

2. Βλ. τις συλλογές του Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησην τῆς Ελλάδος υπὸ διαφόρων Εθνικῶν Συνέλευσεων σύνταχθέντα Πολιτεύματα*, Πειραιέως 1839, του Γ. Φραγκούδη, *Τα ελληνικά πολιτεύματα (1821-1864)*, 1887. Βλ. επίσης και τη συλλογή του Η. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα τῆς Ελλάδος*, Αθῆναι, Εθνικὸν Τυπογραφεῖον, 1960. Από τη σχετική νομική βιβλιογραφία βλ. Ι. Αραβαντίνου, *Συνταγματικὸν Δικαιον I*, 1897, σ. 156 επ., και 302 επ., N.N. Σαριπόλου, *Σύστημα Συνταγματικοῦ καὶ Γενικοῦ Δημοσίου Δικαιον I*, 1903, σ. 53 επ., 102 επ., 115 επ., 126 επ., 130, 135, 157, 176 επ., Α. Σβάλου, *Συνταγματικὸν Δικαιον A'*, 1934, σ. 41 επ., Χ. Σγουρίτσα, *Εγχειρίδιον Συνταγματικοῦ Δικαιον A'*, 1951, σ. 113 επ., Π. Πουλίτσα, «Η Ελληνική Επανάστασις και η πολιτειακή ιδέα και σύνταξης», σε *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 25, 1950, σ. 151 επ. Πρβλ. εκπίσης Nickolas Kaltzas, *Introduction to the constitutional history of Modern Greece*, 1940, σ. 34 επ., Γ. Δασκαλάκη, *Ελληνικὴ Συνταγματικὴ Ιστορία*, 1948, τεκδ. β', σ. 19 επ. και Δ. Πετρακάκου, *Κοινοβουλευτικὴ Ιστορία τῆς Ελλάδος I*, 1935, §§8-22.

επιζήσαντες διηγούντο ότι δάκρυα έρρεον από των οφθαλμών πάντων και ως εν τη ημέρᾳ της Αναστάσεως, ανταπεδίδοντο ασπασμοί³.

Τους δημοκρατικούς θεσμούς πάνω στους οποίους θεμελιώθηκαν τα πολιτεύματα του Εικοσιένα θα προσπαθήσω να σας παρουσιάσω σήμερα ως ομιλήτρια στην επέτειο της εθνικής μας γιορτής, αρχιζοντας από τους λόγους που συνέβαλαν στη θεμελίωση των θεσμών τούτων στα προαναφερθέντα πολιτεύματα, για να προχωρήσω στη συνέχεια στη συνοπτική ανάλυση των κυριοτέρων απ' αυτούς.

I

ΛΟΓΟΙ ΠΟΥ ΣΥΝΕΤΕΛΕΣΑΝ ΣΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

Τα πολιτεύματα του Αγώνα από τη μια πλευρά εκφράζουν το δημοκρατικό και φιλελεύθερο πνεύμα των δύο κοσμοϊστορικών επαναστάσεων των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα: της αμερικανικής και της γαλλικής⁴, και από την άλλη εμπνέονται από τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη.

Το αμερικανικό πολιτευμα ήταν ασφαλώς γνωστό στους πνευματικούς πηγέtes της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Αθανάσιος Πολυζωίδης στο βιβλίο του με τον τίτλο «Προσωρινό πολιτευμα της Ελλάδος μετά του εν Αγγλία και Αμερική συντάγματος», που το δημοσιεύσε στο Μεσολόγγι το 1824, ερευνά λεπτομερώς το Σύνταγμα των Η.Π.Α., ενώ ο Αδαμάντιος Κοραής στις σημειώσεις του για το προσωρινό πολιτευμα της Ελλάδας του 1822 γράφει: «Τούτο τολμώ να βεβαιώσω, ότι όποιον έθνος... επιθυμεί να συντάξει πολιτείαν και πολιτείαν αβασιλεύτον, έχει προ οφθαλμών του έτοιμον παράδειγμα να ακολουθήσει, της Αγγλοαμερικανικής πολιτείας το Σύνταγμα. Αν καταφρονήσωμε το παράδειγμα τούτο, ζητήσωμε να συρράψωμε πολιτείαν από διάφορα κομμάτια ασύμφωνα και ποικιλόμορφα, εκαρμένα από διαφόρους αβασιλεύτους και βασιλευομένας πολιτείας, θέλομεν συρράψει χιτώνα φαρμακώτερον του χιτώνος όστις κατέφλεξε τον Ήρακλέα»⁵.

3. Βλ. Ν. Δραγούμη, *Ιστορικαι Αναμνήσεις* I², 1879, σ. 10.

4. Ως προς τις ξένες επιδράσεις που δέχτηκαν τα Συντάγματα του Αγώνα του 1821 βλ. μεταξύ άλλων και Π. Πουλίτσα, *Η Ελληνική Επανάστασις* κλπ., δ.π., σ. 169, 170.

5. Αδ. Κοραή, *Σημειώσεις εις το προσωρινό πολιτευμα της Ελλάδος του 1822*, σχόλια στην §1, σ. 39/40, εκδ. Θεμ. Βολιδου, 1949. Βλ. επίσης και επιστολές του Αδ. Κοραή σε *Χιακά Χρονικά*, Ε', 1923, σ. 82 επ. και 153 επ.

Για την οργάνωση της νεοφύτου ελληνικής πολιτείας ο Κοραής απευθύνθηκε και προς τον πρώην πρόεδρο των Η.Π.Α. Thomas Jefferson, ο οποίος με επιστολή του στις 21.10.1823 εκθέτει τις απόψεις του στο ζήτημα αυτό⁶.

Οι συμβουλές του Κοραή επέδρασαν πιθανότατα στη σύνταξη του Συντάγματος της Τροιζήνας, γιατί μερικά σημεία του Συντάγματος τούτου υπενθυμίζουν το πολίτευμα των Η.Π.Α. Έτσι η εκτελεστική εξουσία ανατίθεται σ' ένα αιρετό άρχοντα με 7ετή θητεία, τον Κυβερνήτη, ο οποίος διορίζει και παύει ελευθέρως τους υπουργούς του, που καλούνται Γραμματείς, κατά το αμερικανικό σύστημα. Επίσης ορισμένες αρμοδιότητες του Κυβερνήτη είναι όμοιες σχεδόν με τις αρμοδιότητες του προέδρου των Η.Π.Α., π.χ. η περιπτωση συνομολόγησης συνθηκών και σύγκλησης εκτάκτων συνόδων της Βουλής⁷.

Πάντως στο σύνολό του το Σύνταγμα της Τροιζήνας με κανένα τρόπο είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι ιδρύει «προεδρικό σύστημα» ή ότι αντιγράφει το αμερικανικό πρότυπο. Γιατί όχι μόνο υπάρχει ριζική διαφορά π.χ. μεταξύ της Βουλής του Συντάγματος της Τροιζήνας και του Κογκρέσου του Αμερικανικού Συντάγματος αλλά και η σχέση του Κυβερνήτη και των «γραμματέων» του προς την εθνική αντιπροσωπεία δεν ανταποκρίνεται προς το σύστημα του ομοσπονδιακού Συντάγματος των Η.Π.Α.

Οι σχετικές διατάξεις του Συντάγματος της Τροιζήνας προσιδιάζουν με σύστημα μάλλον Κοινοβουλευτικής Κυβέρνησης παρά με το σύστημα της αυστηρής διάκρισης των εξουσιών που ισχυει και ισχύει στην Αμερική.

Όσο για τις επιδράσεις που δέχτηκαν τα πολίτευματα της επαναστατημένης Ελλάδας ως προς τους δημοκρατικούς τους θεσμούς από τη Γαλ-

6. Πρβλ. Επιστολή του Αδ. Κοραή της 12.2.1825 προς Γ. Κουντουριώτη, σε *Χιακά Χρονικά*, Ε', 1923, σ. 82. Πρβλ. *Writings of Thomas Jefferson*, edit. by H. A. Washington, 1853-1855, VII, σ. 318-324' πρβλ. και N. Kallidas, *Introduction* κλπ., ό.π., σ. 16 επ.

Ο Jeremias Bentham υποστήριζε ότι ο τύπος του ελληνικού πολιτεύματος θα πρέπει να απομακρύνεται αισθητά από το πολίτευμα των Η.Π.Α. Το σχέδιό του σχετικά με τον τύπο του πολιτεύματος τούτου το αποκαλούσε ο ίδιος ο Bentham "Code Constitutif", όπως προκύπτει από σχετική επιστολή του προς τον Μαυροκορδάτο της 7ης Μαΐου 1824 (πρβλ. Δ. Πετρακάκου, *Κοινοβουλευτική Ιστορία I*, 1935, σ. 361). Ο Bentham εισηγείτο για την Ελλάδα ένα δημοκρατικό (*républicain*) πολίτευμα, κατά το οποίο ο Αρχηγός του Κράτους θα ήταν ο Πολιθυπουργός που θα εξαρτάτο κλίρως από τη Βουλή, αλλά οι υφυπουργοί (*sous ministres*) θα εξαρτώντο μόνο απ' αυτόν, κατά τον ίδιο τρόπο κατά τον οποίο εξαρτώνται οι Γραμματείς - Υπουργοί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας κατά το πολίτευμα των Η.Π.Α. Πρβλ. Πετρακάκου, *Κοινοβουλευτική Ιστορία I*, 1935, σ. 361 επ.

7. Πρβλ. άρθρο 112 Συντάγματος της Τροιζήνας και άρθρο 111 section 2 του Συντάγματος των Η.Π.Α.

λική Επανάσταση, αυτές τις βλέπουμε κατ' αρχή στο Σχέδιο του Συντάγματος του Ρήγα που συντάχθηκε πιθανόν το 1798⁸ και που επηρέασε σε ορισμένα σημεία τα μετέπειτα πολιτεύματα της νεότερης Ελλάδας.

Όπως είναι γνωστό, το Σχέδιο αυτό ακολουθεί το Γαλλικό Επαναστατικό Σύνταγμα του 1793, με ενδιαφέρουσες όμως παραλλαγές. Έτσι π.χ. το αναφερόμενο Σχέδιο δεν ορίζει μόνον όπως το άρθρο 3 της Διακήρυξης του 1793 ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, αλλά προσθέτει, «όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι είναι ίσοι» και συνεχίζει «ο Βούλγαρος πρέπει να κινεῖται όταν πάσχῃ ο 'Ελλην και ούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφότεροι διά τον Βούλγαρον και Βλάχον» (άρθρο 34)⁹.

Επίσης το άρθρο 1 του Συντάγματος του Ρήγα αναφέρει βέβαια ότι «η ελληνική Δημοκρατία είναι μία», όπως και το άρθρο 1 στη Γαλλική Συντακτική Πράξη του 1793, αλλά προσθέτει «μόλον που περιλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη και θρησκείας». Εξάλλου το άρθρο 7 του ίδιου Σχεδίου¹⁰ ορίζει ότι ο κυριαρχος λαός είναι το σύνολο των κατοίκων της χώρας —κατά μίμηση σχετικής διάταξης της Γαλλικής Συντακτικής Πράξης του 1793—, αλλά προσθέτει «χωρίς εξαιρέσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένιοι, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς».

Επίσης το άρθρο 8 της Διακήρυξης του Ρήγα δεν περιορίζεται να επαναλαμβάνει το ταυτάριθμο άρθρο της Γαλλικής Διακήρυξης το σχετικό με την ασφάλεια του πολίτη, ότι δηλαδή η κοινωνία (πολιτεία) προστατεύει όλα τα μέλη της, αλλά προσθέτει: «όταν βλάψῃ τις έναν μόνο άνθρωπον ή πάρη αδικως τίποτε απ' αυτόν, όλος ο λαός πρέπει να σηκωθεί κατ' επάνω εκείνου του δυνάστη και να τον αποδιώξει».

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το άρθρο 18 του Σχεδίου του Ρήγα που επαναλαμβάνει αναλυτικά το αντίστοιχο άρθρο της Γαλλικής Διακήρυξης του 1793 το σχετικό με την υπηρεσιακή σχέση μεταξύ δύο προσώπων, προ-

8. Στο άρθρο 20 του Σχεδίου της «Αρχής της νομοθετημένης πράξεως της διοικήσεως, τάξις και τρόποι πώς να επακολουθώνται παρά των πολιτών», ο Ρήγας μεταχειρίζεται σαν παράδειγμα πμερομηνίας την πρώτη Μαΐου 1798, κράγμα που κεβιστά τουλάχιστον πιθανόν ότι το αναφερόμενο Σχέδιο γράφτηκε κατά το έτος τουτό. Αναφέρει, λοιπόν, στο άρθρο αυτό: «Η θέλησις της πρώτης αυναθροίσεως κηρύγγεται έτζι. Οι πολίται της τοπαρχίας τάδε... συναχθέντες, εις πρώτην συνάθροισιν, τη πρώτη Μαΐου 1798 τον αριθμόν 600 ψηφισταί, ψηφούσιν υπέρ της υποθέσεως τάδε... ή κατά της υποθέσεως τάδε... όντες οι περισσότεροι των αριθμόν 350 εναντίον 250». Πρβλ. Η.Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος κλπ.*, ο.π., σ. 15.

9. Πρβλ. Η.Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1960, σ. 7, 11.

10. Πρβλ. Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος κλπ.*, ο.π., σ. 7, από σημείο 11 έως σημείο 24 στο κείμενο.

σθέτει όμως ότι «εκείνος που πληρώνει τον μισθόν εις τον υπηρέτην, δεν έχει άδειαν μήτε να τον υφρίσει μήτε να τον δείρει».

Πολύ ενδιαφέρον είναι, τέλος, το άρθρο 22 του Σχεδίου του Ρήγα το σχετικό με την παιδεία. Ενώ το ταυτάριθμο άρθρο της Γαλλικής Διακήρυξης του 1793 το αναφερόμενο στην παιδεία λέγει ότι η εκπαίδευση είναι ανάγκη όλων και ότι η κοινωνία (πολιτεία) πρέπει να κείται ευμενώς προς τη λαϊκή παιδεία, ο Ρήγας στο Σχέδιό του καθιερώνει την υποχρεωτική παιδεία και μάλιστα αρρένων και θηλέων. «Όλοι, χωρίς εξαιρέση έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρις έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία διὰ τα αρσενικά και θηλυκά παιδία... Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφεῖς. Εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδονται η γαλλική και ιταλική γλώσσα, η δε ελληνική να είναι απαραίτητος...».

Χαρακτηριστικό σχετικά με την περί δικαίου αντιληψη του Ρήγα σε σχέση με τα Γαλλικά Επαναστατικά Συντάγματα, είναι ότι ενώ το άρθρο 27 της Γαλλικής Διακήρυξης του 1793 ορίζει ότι όποιος καταχράται τη λαϊκή κυριαρχία, πρέπει να θανατώνεται αμέσως και χωρίς καμιά διαδικασία, ο Ρήγας, αντίθετα, στο Σχέδιό του προβλέπει ότι ο καταχραστής της λαϊκής κυριαρχίας «πρέπει να φυλακώνεται, να κρίνεται και κατά νόμον να παιδεύεται».

Επίσης το άρθρο 35 της Διακήρυξης του Ρήγα είναι πολύ ενδιαφέρον. Έτσι, μετά την επανάληψη της διάταξης του άρθρου της Γαλλικής Διακήρυξης, της σχετικής με τα δικαιώματα της επανάστασης, προσθέτει κι επεξηγεί με ποιο τρόπο ειδικά θα γίνει μια τέτοια επανάσταση, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι γίνεται με στρατιωτικής φύσης οργάνωση στα οχυρά και κατάλληλα μέρη. Εξάλλου η ίδια διάταξη, παρ' όλο που είναι άσχετο προς το περιεχόμενό της, εισάγει ένα είδος σεισάχθειας των χρεών των κοινοτήτων και των ιδιωτών, χωρίς να αποζημιώνονται οι δανειστές: «Τα χρέη των πόλεων, πολιτειών, χωριών και των κατά μέρος πολιτών, όπου εχρεωστούντο παρθέντα προ πέντε χρόνων και εις αυτό το διάστημα επληρώνετο διαφοράν εις τους δανειστάς, η παρούσα διοίκησις τα αναιρεί.... διότι διπλώνουν τα κεφάλαια εις πέντε χρόνους».

Από τις διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ του οργανωτικού τμήματος του Σχεδίου του Ρήγα και της Γαλλικής Συντακτικής Πράξης του 1793, πολλές είναι πολύ χαρακτηριστικές για την ευρύτητα των εθνικών και ανθρωπιστικών αντιλήψεων του Ρήγα: π.χ. σύμφωνα με το άρθρο 4 του Σχεδίου («αρχή της νομοθετικής πράξεως και ψυχή της διοικήσεως, τάξις και τρόποι πώς να επακολουθώνται παρά των πολιτών»), Έλληνας πολίτης, εκτός άλλων θεωρείται και «εκείνος που ομιλεί την απλήν ή την ελλη-

νικήν γλώσσαν και βοηθεί την Ελλάδα, ας διατρίβει και εις τους αντίποδας (επειδή το ελληνικόν προζύμι εξαπλώθη και εις τα δύο ημισφαίρια), καθώς και «ένας ξένος φιλόσοφος ή τεχνίτης Ευρωπαῖος, αφού αφήσει την πατρίδα του και έλθει να κατοικήσει εις την Ελλάδα με σκοπὸν να μεταδώσει την σοφίαν ἡ την τέχνη του...».

Εξάλλου ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι κατά το άρθρο 21 του Σχεδίου αυτού του Ρήγα «... θεμέλιον της εθνικῆς παραστάσεως» της εθνικῆς, δηλαδή, αντιπροσωπείας είναι το πλήθος του λαού κι όχι μόνον οι πλούσιοι ή οι προεστοί οι οποίοι ονομάζονταν στην τουρκική γλώσσα «κοτζαμπάσηδες». Αυτό ακριβώς δείχνει ότι ο Ρήγας κι οι σύγχρονοι του είχαν συνείδηση της προνομιακής θέσης της τάξης αυτής και ζητούσαν να αποσπάσουν την πολιτική κυριαρχία απ' αυτή και να την αποδώσουν στο σύνολο των πολιτών.

Ως προς τη συγκρότηση του Νομοθετικού Σώματος, το Σχέδιο του Ρήγα (άρθρο 39) ακολουθεί, όχι βέβαια πιστά, το Γαλλικό Σύνταγμα του έτους III (1795). Προβλέπει λοιπόν: «το Νομοθετικόν Σώμα, όπερ και Βουλὴ ονομάζεται, είναι σύνθετον από 750 υποκείμενα. Οι μεν 500 είναι οι νεώτεροι και ονομάζεται η Βουλὴ των 500, οι δε 250 είναι οι γεροντότεροι και ονομάζεται Βουλὴ των γερόντων...». Κατά τα λοιπά το Σχέδιο επανέρχεται στο Σύνταγμα του 1793 (άρθρο 40), το οποίο και ακολουθεί, με μερικές όμως πάλι μεταβολές¹¹ έτσι π.χ. το άρθρο 50 αυτού εισάγει, με την πρωτοβουλία της μειοψηφίας του Νομοθετικού Σώματος, είδος δημοψηφίσματος: «Πενήντα μέλη της Εθνικῆς Συνέλευσης —λέγει— όταν εύρουν καμμία δυσκολίαν ή δυσαρεστούνται εις τίκοτες, ημπορούν να ζητήσουν ότι να συναχθεί ολόκληρον το γένος κατά τους ρηθέντας τρόπους (άρθρα 11, 12, 13, 38) διά να αποφασίσει εκείνην την υπόθεσιν»¹² αυτὸς αποτελεί συμπλήρωση του θεσμού του νομοθετικού δημοψηφίσματος που προβλέπεται από τα άρθρα 59 και 60 του Γαλλικού πιο πάνω αναφερομένου Συντάγματος.

Μια πρωτότυπη διάταξη, που δεν τη βρίσκουμε στο Γαλλικό Σύνταγμα του 1793, είναι και η διάταξη του άρθρου 55 § 14 (ιδ') του Σχεδίου του Ρήγα, στην οποία ορίζεται «άντινας ήθελε φανή προδότης της πατρίδος, αυτὴ τὸν ξεγυμνώνει από την γην οπού εξόυσιαζε και την δίνει εις ἄλλον».

Ως προς την Εκτελεστική Εξουσία, το Σχέδιο του Ρήγα (άρθρο 62) ακολουθεί το Γαλλικό Σύνταγμα του 1795 και προβλέπει πενταμελές Διευθυντήριο, ενώ αναφορικά με την εκλογή και τις αρμοδιότητες των εκτελεστικών οργάνων επανέρχεται στο Σύνταγμα του 1793.¹³

11. Πρβλ. άρθρο 63 του Γαλλικού Συντάγματος του 1793 και άρθρο 63 του Σχεδίου του

Σημαντικό, τέλος, είναι ότι ενώ η διάταξη του άρθρου 109 του Γαλλικού Συντάγματος καθορίζει υποχρεωτική στρατιωτική θητεία για τους άνδρες, το ταυτάριθμο άρθρο του Σχεδίου του Ρήγα προσθέτει: «ως κι οι Ελληνίδες βαστούν μιζράκια εις το χέρι, αν δεν είναι επιτήδειαι εις το τουφέκι».

Γενικά επιπλέον παρατηρούμε ότι το Σχέδιο του Ρήγα επεξηγεί, με διεξοδική ανάλυση και με πολλά παραδείγματα, πολλές διατάξεις των Γαλλικών Συνταγμάτων κι έτσι μετριάζεται ο δογματικός τους χαρακτήρας και καθιστάται πιο κατανοητό το περιεχόμενό τους. Τούτο συμβαίνει π.χ. με το άρθρο 14 που επαναλαμβάνει το ταυτάριθμο άρθρο της Γαλλικής Διακήρυξης του 1793 το σχετικό με τη μη αναδρομικότητα των ποινικών νόμων.

Η επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στη σύνταξη του Σχεδίου του Ρήγα είναι προφανής, αλλά η ευρύτητα των εθνικών και ανθρωπιστικών αντιλήψεων του δημιουργού του και η ανεξαρτησία του από το πρότυπο που χρησιμοποιήσε είναι χαρακτηριστική.

Τα ελληνικά πάντως Συντάγματα γενικά και ανεξάρτητα και από το Σχέδιο του Ρήγα, φαίνονται να είναι επηρεασμένα από το δόγμα της Γαλλικής Επανάστασης και κυρίως ως προς την ιδέα της «αντιπροσωπευτικής εντολής» και την απαγόρευση της επιτακτικής εντολής. Έτσι ως προς τα μέλη του Νομοθετικού Σώματος που εκλέγονται από το λαό, και λέγονται πληρεξούσιοι ή αντιπρόσωποι (παραστάται) των διαφόρων επαρχιών της Ελλάδας¹², η ψηφοφορία για την εκλογή τους είναι έμμεση και ως προς την εκλογή, τουλάχιστον των εκλεκτόρων, φανερή, ασκούμενη με την υπογραφή του εκλογέα¹³.

Ρήγα εις Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος κλπ., δ. π., σ. 20.*

Στο σημείο αυτό παρατηρείται ότι ο Ρήγας χωρίς να προσέξει τον αριθμό πέντε, ορίζει διτί το Διευθυντήριο «αλλάζει το ήμισυ κάθε χρόνον» (άρθρο 64 του Σχεδίου).

Τη διάταξη αυτή την μετέφερε από το Γαλλικό Σύνταγμα του 1793, σύμφωνα όμως με το οποίο η Εκτελεστική Εξουσία αποτελείται από εικοσιτέσσερα μέλη.

12. Πρβλ. Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α' Εθνικήν Συνέλευσιν, Τίτλος Β', τμήμα Γ', Περι Σχηματισμού Διοικήσεως § ια', Νόμος της Επιδαύρου ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Αστρει Β' Εθνικήν Συνέλευσιν, Τμήμα Γ', Κεφάλαιον Γ' Περι Σχηματισμού Διοικήσεως § ιη' Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος κατά την εν Τροικήν Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν, Κεφάλαιον Ε', Περι συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας άρθρο 40, κεφάλ. ΣΤ' Περι της Βουλής άρθρο 43. Βλ. Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος κλπ., δ. π.*

13. Το έμμεσο της εκλογής ανευρίσκεται στα *Γαλλικά Συντάγματα του 1791 και του έτους ΗΙ. Πρβλ. L. Duguit - H. Monnier, Les constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789, Paris 1925.*

Σχετικά με τη διάκριση των εξουσιών, τα Ελληνικά Συντάγματα δεν διακηρύζουν βέβαια, όπως οι Γαλλικές Διακήρυξεις ότι χωρίς αυτήν δεν υπάρχει Σύνταγμα ή κοινωνική εγγύηση¹⁴, αλλά ακολουθούν την αναφερόμενη διάκριση και μάλιστα μεταχειρίζονται την ίδια με τα Γαλλικά Επαναστατικά Συντάγματα ορολογία. «Δύο δυνάμεις συγκροτούσι την διοίκησιν», αναφέρει το Σύνταγμα του Αστρους, «Βουλευτικήν και Εκτελεστικήν· τας δύο αυτάς δυνάμεις εις δύο χωριστά σώματα εμπιστεύεται το Έθνος. Και το μεν Βουλευτικόν το δε Εκτελεστικόν λέγονται»¹⁵. Επίσης το Σύνταγμα της Τροιζήνας ορίζει: «Η κυριαρχία του Έθνους διαιρείται εις τρεις εξουσίας, Νομοθετικήν, Νομοτελεστικήν και Δικαστικήν» (άρθρο 36).

Βέβαια η Δικαστική Εξουσία, όπως προκύπτει και απ' ο, τι αναφέρθηκε, δεν μνημονεύεται ρητά σαν ίδια εξουσία στα Συντάγματα της Επιδαύρου και του Αστρους, όπως συμβαίνει με τα Γαλλικά Επαναστατικά Συντάγματα του 1791¹⁶ και του 1795¹⁷. Παρ' όλα αυτά, ορίζεται στα Ελληνικά προαναφερθέντα Συντάγματα ότι η εξουσία αυτή είναι ανεξάρτητη από τις δύο άλλες εξουσίες, την Εκτελεστική και τη Βουλευτική¹⁸.

Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού Σώματος, αυτές στο σύνολό τους ρυθμίζονται μάλλον με βάση την υπεροχή του Βουλευτικού, σύμφωνα με το πρότυπο του Γαλλικού Συντάγματος του 1791. Έτσι, κατά το Σύνταγμα της Επιδαύρου, το Εκτελεστικό Σώμα είναι βέβαια ανεξάρτητο του Βουλευτικού κι έχει δικαίωμα αρνησικυρίας των νόμων, αλλά το Νομοθετικό Σώμα δεν είναι δυνατόν να διαλυθεί από το Εκτελεστικό, ενώ τα μέλη αυτού του τελευταίου είναι δυνατόν να κηρυχθούν έκπτωτα από το πρώτο¹⁹. Εξάλλου κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος της Επιδαύρου στο Αστρος, το δικαίωμα αρνησικυρίας των νόμων του Εκτελεστικού Σώματος μεταβλήθηκε σε αναβλητικό

14. Πρβλ. άρθρο 16 της Γαλλικής Διακήρυξης του 1789 και άρθρο 25 του Γαλλικού Συντάγματος του 1795· βλ. συλλογή L. Duguit - H. Monnier, *Les constitutions clés.*, θ. π.

15. Πρβλ. Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α' Εθνικήν Συνέλευσιν, Τμήμα Γ', κεφάλαιο Γ', §§ 1ο', με', στη συλλογή Η.Γ. Κυριακοπούλου, θ. π., σ. 49.

16. Titre III, art. 5 και Chapitre V, art. I.

17. Art. 202 επ.

18. Πρβλ. §§ πζ' του Συντάγματος της Επιδαύρου: «Το Δικαστικόν είναι ανεξάρτητον από τας άλλας δύο δυνάμεις, την Εκτελεστικήν και Βουλευτικήν», και οα' του Συντάγματος του Αστρους: «το Δικανικόν είναι ανεξάρτητον από τας δύο άλλας δυνάμεις, την Βουλευτικήν και την Εκτελεστικήν». Βλ. Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα κλπ.*, θ. π., σ. 41 και 54 αντίστοιχα.

19. Πρβλ. § νε' του Συντάγματος της Επιδαύρου, Η.Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα κλπ.*, θ. π., σ. 38.

veto²⁰. Το ίδιο συμβαίνει και με το Σύνταγμα της Τροιζήνας, κατά το οποίο ο Κυβερνήτης ασκεί μόνο αναβλητικό veto²¹ και δεν δύναται να διαλύει τη Βουλή^{21a}.

Πάντως πρέπει να τονισθεί ότι τα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης είναι αυστηρά. Δεν ανευρίσκονται δηλαδή σ' αυτά διατάξεις αναθεώρησης²² ο όρος «Αναθεωρητική Συνέλευσις» δεν απαντάται στη συνταγματική τεχνική της περιόδου αυτής²³ ούτε, γενικά, σύστημα αναθεώρησης του Συντάγματος υπάρχει όπως συμβαίνει με τα Γαλλικά Συντάγματα του 1791, 1793, 1795^{22, 23}. Βέβαια η αρχή αυτή δεν εφαρμόσθηκε σταθερά. Γιατί, και το Σύνταγμα της Επιδαύρου αναθεωρήθηκε από τη Συνέλευση του 'Αστρους, η οποία άσκησε απεριόριστα την αναθεωρητική της εξουσία, χωρίς βέβαια να θίξει τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, και η Συνέλευση του 'Αστρους, πριν να κηρύξει τη λήξη των έργων της, αποφάσισε «να προσδιορισθή Εθνική Συνέλευσις εις ανάκρισιν του πολιτεύματος μετά διετίαν ολόκληρον από σήμερον»²⁴. Αυτή ακριβώς η προβλεφθείσα Συνέλευση συγκροτήθηκε, τελικά, στην Τροιζήνα²⁵.

Παράλληλα είναι απαραίτητο να αναφέρουμε ότι τα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης καθιερώνουν έμμεσα τη συνταγματικότητα των νόμων, αφού οι σχετικές Συντακτικές Συνέλευσεις αφιέρωσαν τα Συντάγματα αυτά στην πίστη της Νομοθετικής, Εκτελεστικής, αλλά και Δικαστικής εξουσίας²⁶. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι τα Ελληνικά Συν-

20. Βλ. § ι' του Συντάγματος του 'Αστρους, Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα κλπ.*, δ.π., σ. 49.

21. Πρβλ. άρθρο 73 του Συντάγματος της Τροιζήνας Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα κλπ.*, δ.π., σ. 67.

21a. Πρβλ. άρθρα 50, 51, σ. 65, εις Συλλογή Η. Κυριακοπούλου, δ.π.

22. Η συνταγματική θεωρία της Ελληνικής Επανάστασης απηχεί τις ιδέες του Sieyès.

23. Πρβλ. και Α. Σβάλου, *Συνταγματικόν Δίκαιον Α'*, 1934, σ. 114 επ.

24. Βλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησην κλπ.*, δ.π., Β', σ. 83.

25. Βλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησην κλπ.*, δ.π., Δ', σ. 36 επ.

26. Πρβλ. ακροτελευταία διάταξη του Συντάγματος του 'Αστρους: «Η Εθνική Συνέλευσις, ανακρίνεσσα, προσθαφαρέσσασα τον παρόντα Νόμον, εψηφίσαστο τάδε:

»Α' Το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος υπό το όνομα: Νόμος της Επιδαύρου, αναγνωρίζομενον εις τα εξής, αφιερώνεται εις την πίστιν του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού και του Δικανικού διά να ενεργώσιν εν ακριβεία...». Πρβλ. επίσης ακροτελευταία διάταξη του Συντάγματος της Τροιζήνας: «Η Εθνική Τρίτη των Ελλήνων Συνέλευσις ανακρίνεσσα, προσθαφαρέσσασα, εκδιορθώσασα τον Νόμον της Επιδαύρου ή το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, ψηφίζει:

»Α' Το αυτό πολίτευμα υπό το όνομα «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» αναγνωρίζομενον εφεξής, αφιερώνεται εις την πίστιν της Βουλής, του Κυβερνήτου και του Δικαστικού, διά να διατηρείται εν ακριβεία...». Βλ. Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα κλπ.*, δ.π., σ. 57 και 74 αντίστοιχα.

τάγματα της Επαναστατικής περιόδου δεν επηρεάσθηκαν από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης οι οποίες είναι εντελώς αντίθετες²⁷.

Συνοψίζοντες, καταλήγουμε ότι οι αρχές της Γαλλικής αλλά και της Αμερικανικής Επανάστασης χρησίμευσαν βέβαια σαν βάση για τη θεμελίωση των δημοκρατικών θεσμών των πολιτευμάτων στη νεώτερη Ελλάδα, αλλά οι Έλληνες και συγκεκριμένα οι ελληνικές συντακτικές εξουσίες έμειναν ανεξάρτητες από τα ξένα Συντάγματα που ήταν δημιούργημα των δύο προαναφερομένων επαναστάσεων.

Στην εμπέδωση των δημοκρατικών και φιλελευθέρων ιδεωδών στους αγωνιστές του Εικοσιένα, εμπνευστές των πολιτευμάτων της νεώτερης Ελλάδας, συνέβαλε και η ανάμνηση της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας, αλλά κυρίως η χριστιανική διδασκαλία.

Κατά την εποχή εκείνη η πνευματική ηγεσία του Έθνους προπάντων με τη φωτεινή καθοδήγηση του Αδαμαντίου Κοραή είχε στραφεί προς την κλασσική αρχαιότητα. Η μελέτη του αρχαίου κόσμου είχε δημιουργήσει ατμόσφαιρα στην οποία τα νέα δημοκρατικά και φιλελεύθερα κινήματα ήταν ευπρόσδεκτα.

Μέχρι τότε ο Ελληνισμός, σαν εθνικό σύνολο, δεν είχε συνειδητοποιήσει την καθολική συνέχεια της ιστορικής του πορείας. Και εδώ αναφερόμαστε και στις δύο μεγάλες προηγούμενες εποχές, την Αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο.

Πολιτικός διάδοχος της Ρώμης, το Βυζάντιο, προσπάθησε στην αρχή να μείνει μακριά από την «εθνική» Ελλάδα, όσο και αν την έκλεινε σαν γεωγραφική έννοια στα όριά του.

Πάντως η Ελλάδα διαποτίζει γρήγορα τον βυζαντινό οργανισμό. Πολύ πριν κλείσει η πρώτη χιλιετία, το Βυζάντιο φαίνεται εξελληνισμένο. Αλλά, κατά βάθος, πρόκειται για έναν απολιτικό ή ορθότερα ανεθνικό εξελληνισμό, που βασικά εκφράζεται στην επικράτηση της ελληνικής γλώσσας, στη μεταμόσχευση ελληνικών εθίμων στον κορμό του ρωμαϊκού δικαίου και στη μερική εισδοχή της εθνικά ἀχρωμης —με τα τότε τουλάχιστον μέτρα— αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στις μορφολογικές κατηγορίες της βυζαντινής σκέψης. Άλλωστε και ο Ελληνισμός κατά την εποχή του Βυζαντίου, μέχρι τον 12ο αιώνα, δεν είχε διαμορφώσει στα βασικά του στοιχεία μια ανανεωμένη, εθνική παρουσία. Και τούτο γιατί μετά τις πολιτικές περιπέτειες των ελληνιστικών χρόνων και της ρωμαϊκής κατάκτησης, και κάτω από τον ολοκληρωμένο εκχριστιανισμό του, αγωνίζεται συ-

27. Πρβλ. Titre III, chap. V, art. 3 Συντάγματος 1791 και art. 203 Συντάγματος 1795.

νειδητά και υποσυνείδητα να συνθέσει το χριστιανικό βίωμα με τις παραδομένες προχριστιανικές φιλοσοφικές καταβολές του.

Ο εθνικός εξελληνισμός του Βυζαντίου εκδηλώνεται αργότερα μετά τις φραγκικές κατακτήσεις τον 13ο αιώνα και παγιώνεται στους χρόνους των Παλαιολόγων²⁸.

Στο εξελληνισμένο²⁹ πλέον Βυζαντίο προέχουσα θέση έχει η χριστιανική διδασκαλία³⁰. Αυτή η διδασκαλία, με το βαθύτατα ανθρωπιστικό πνεύμα της, προσέφερε βάθρο κατάλληλο προς στήριξη των δημοκρατικών ιδεώδων στους Έλληνες αγωνιστές του Εικοσιένα, προκειμένου να συντάξουν τα πολιτεύματα της νεώτερης Ελλάδας.

II

ΟΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΠΟΥ ΥΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

Τους δημοκρατικούς θεσμούς που διέπουν τα ελληνικά πολιτεύματα της νεώτερης Ελλάδας, μπορούμε να τους κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες: Σ' αυτούς που είναι γενικού περιεχομένου και στους άλλους που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Στους γενικού περιεχομένου δημοκρατικούς θεσμούς πρωτεύουσα θέση έχουν οι αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της καθολικότητας της ψήφου.

a). Δημοκρατικοί θεσμοί γενικού περιεχομένου

Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας

Για πρώτη φορά βρίσκουμε διατυπωμένη την αρχή αυτή στο άρθρο 5 του Συντάγματος της Τροιζήνας και μάλιστα με τρόπο που ερμηνεύει και συμπληρώνει τη γαλλική ιδέα: «Η κυριαρχία ενυπάρχει εις το έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού».

'Ετοι την ιδέα της εθνικής κυριαρχίας που δεν την ανευρίσκουμε πλέον στη Γαλλία μετά την παλινόρθωση, παρά μόνο φευγαλέα στη διακήρυ-

28. Πρβλ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού Α'* 1961, σ. 154 επ., 215, Σακελλαρίου, *Τουρκοκρατία και Ελληνισμός*, 1962, σ. 10 επ., Θεοτοκά, *Πνευματική Πορεία*, 1961, σ. 347 επ.

29. Πρβλ. Ι. Κάκριδη, *Αρχαίοι Έλληνες και Έλληνες του Εικοσιένα*, 1956, Τετράτη, Άπαντα (επιμέλεια Γ. Βαλέτα) Γ', σ. 222 σημ.

30. Toynbee, *The World and the West*, 1953, p. 98, 99.

ξη των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος που ψηφίστηκε στις 5 Ιουλίου 1815³¹, την συναντούμε στην Ελλάδα, τέσσαρα χρόνια προτού να καθιερωθεί με το Βελγικό Σύνταγμα του 1831.

Τούτο συνιστά ιστορικό γεγονός που οι Έλληνες σαν Ευρωπαίοι θα πρέπει να το εξάρουμε.

Στα συνταγματικά κείμενα τα πριν της Τροιζήνας η αρχή αυτή δεν εξαγγέλλεται ρητά, αλλά συνάγεται με σαφήνεια από τα πρώτα προοίμια των Συνταγμάτων της Επιδαύρου, του Αστρους, καθώς και από τις προκηρύξεις των Συνελεύσεων όπου τονίζεται πάντοτε ότι ο λαός με τους αντιπροσώπους του θέτει τους θεμελιώδεις ή οργανικούς νόμους του³².

Πάντως, για να καταλάβουμε τι είναι εθνική κυριαρχία ή μάλλον πώς εννοούσαν την αρχή αυτή οι αγωνιστές του Εικοσιένα πρέπει να την συνδέσουμε με την πώς εννοούσαν αυτοί οι ίδιοι την έννοια του Έλληνα πολίτη.

Κατά το Σύνταγμα της Επιδαύρου, «Έλληνες πολίται είναι όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις τον Χριστόν».

Η ερμηνεία της διάταξης αυτής σήμαινε ότι είναι Έλληνες μόνον όσοι είναι γεννημένοι στην Ελλάδα και είναι Χριστιανοί. Ήτοι στο πρώτο αυτό Σύνταγμα της Ελλάδας αναφίνεται ένα τοπικιστικό πνεύμα³³ που γρήγορα ξεπεράστηκε όμως, με την αναθεώρησή του στο Αστρος το 1823³⁴.

Τελικά, θεωρήθηκε ότι είναι Έλληνες πολίτες και απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους αυτόχθονες «... όσοι έζωθεν ελθόντες και την ελληνικήν φωνήν πάτριον έχοντες και εις Χριστόν πιστεύοντες, ζητήσωσι παρουσιαζόμενοι εις τοπικήν ελληνικής επαρχίας αρχήν να εγκαταριθμηθώσι δι' αυτής εις τους πολίτας Έλληνας». Η διάταξη αυτή προσδιορίστηκε τελειότερα από το Σύνταγμα της Τροιζήνας (άρθρο 6), κατά το ο-

31. Duguit - Monnier, *Les constitutions κλπ.*, ὥ. π.

32. Πρβλ. Α. Σβάλου, *Συνταγματικό Δίκαιο Α'*, 1934, σ. 20.

33. Το πνεύμα αυτό αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων που αργότερα συντάρει την Ελλάδα.

34. Ακό τις βουλευτικές εκλογές της Β' Περιόδου προήλθε η Β' Εθνική Συνέλευση που συνήλθε στο Αστρος την 29η Μαρτίου 1823, η οποία αναθεώρησε το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου. Η Συνέλευση αυτή στην πρώτη συνεδρίασή της δέχτηκε ότι «όλαι οι θεμελιώδεις αρχαὶ του Οργανικού Νόμου της Επιδαύρου «ως αποδειγμέναι λαοσώοι, να φιλαχθῶσιν αμετάρτεπτοι και αμετακίνητοι», και αποφάσισε τη σύνταση της Επιτροπῆς της οποίας το μοναδικό έργο θα ήτο «να ωθήσει και επεξεργασθεῖ τας ἄλλας παραγράφους αυτού του Νόμου της Επιδαύρου, αν τινές χρήζουσιν εν μέρει προσθαφατέσσεως».

Την 1η Απριλίου 1823 η Συνέλευση συνέστησε επιταμελή Επιτροπή στην οποία ανέθεσε «να ανακρίνῃ τον Οργανικὸν Νόμον της Επιδαύρου», δηλαδή τη μελέτη της αναθεώρησης του πολιτεύματος της Επιδαύρου.

ποιο Έλληνες είναι όχι μόνο οι αυτόχθονες που πιστεύουν στο Χριστό, αλλά και «όσοι από τους υπό τον οθωμανικόν ζυγόν πιστεύοντες εις Χριστόν ἤλθαν και θα ἤλθωσιν εις την Ελληνικήν Επικράτειαν διά να συναγωνισθῶσι ή να κατοικήσωσι εις αυτήν»³⁵.

Χαρακτηριστικό είναι ότι παρ' όλο που τα πολιτεύματα της εθνικής ανεξαρτησίας κηρύγτουν την αρχή της ανεξιθρησκείας και επιτρέπουν τις τελετές και iεροπραξίες όλων των θρησκειών, την ιδιότητα του πολίτη την επιφυλάσσουν μόνο στους Χριστιανούς. Ο Χριστιανισμός, δηλαδή, είναι στενά συνυφασμένος την εποχή αυτή με την έννοια του Ελληνικού 'Εθνους και τούτο γιατί Ελληνισμός και Χριστιανισμός δημιούργησαν το Βυζαντίο και για χίλια χρόνια υπηρέτησαν μαζί τον πολιτισμό κι αντιστάθηκαν κατά των βαρβάρων. Ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, έπεισε μαχόμενος για την πατρίδα και τη Χριστιανική πίστη. Εξάλλου κατά το διάστημα των τετρακοσίων χρόνων σκλαβιάς η Εκκλησία περιέθαλψε και συντήρησε το 'Εθνος. 'Ηταν, λοιπόν, φυσικό στα πνεύματα των αγωνιστών του Εικοσιένα, οι οποίοι πολεμούσαν «υπέρ πιστεώς και πατρίδος», η ιδιότητα του Έλληνα πολίτη να είναι στενά συνδεδεμένη με την ιδιότητα του Χριστιανού.

Τον αποκλεισμό των αλλοθρήσκων από την ιδιότητα του 'Έλληνα πολίτη ενέκρινε και ο Κοραής, αλλά μόνον «κατά το παρόν»³⁶. Αντίθετα, ο Ρήγας οραματίζεται τον λαό της αυτοκρατορίας του χωρίς θρησκευτικές διακρίσεις. Κατά το άρθρο 7 της Πολιτικής Διοίκησης, «ο αυτοκράτωρ λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου χωρίς εξαιρεσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένιδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς»³⁷.

Η καθολικότητα της ψήφου

'Άλλο χαρακτηριστικό των δημοκρατικών θεσμών, γενικού περιεχόμενου των συνταγμάτων της νεότερης Ελλάδας είναι η καθολικότητα της

35. Με αυτές τις διατάξεις εκλείπει το πνεύμα του τοπικισμού από το πολιτεύμα της Ελληνικής Επανάστασης.

36. Πρβλ. Αδαμαντίου Κοραή, *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος τον 1822*, βλ. έκδοση Θεμ. Βολίδη, 1949, σχόλ. στην § β' του Συντάγματος της Επιδιώρου, σ. 9.

37. Πρβλ. Ηλ. Γ. Κυριακοπούλου, *Αἱ ηθικαὶ δυνάμεις του επαναστατημένου ελληνισμοῦ*, 1940, σ. 19 επ.

ψήφου. Ο ΙΖ' νόμος της 9ης Νοεμβρίου 1822³⁸, σχετικός με την εκλογή των μελών του Βουλευτικού, ορίζει ότι «εις έκαστον χωρίον ο λαός» εκλέγει τους εκλέκτορες, χωρίς να αναφέρεται εις εκλογικά προσόντα. Στο σημείο αυτό τα πολιτεύματα της Ελληνικής Επανάστασης υπήρξαν δημοκρατικότερα όχι μόνον από τα Γαλλικά Συντάγματα του 1791 και 1795, τα οποία καθιέρωναν το τιμηματικό σύστημα, αλλά και από το σύγχρονο αγγλικό και αμερικανικό πολίτευμα.

Είναι, λοιπόν, άξιο ιδιαίτερης προσοχής ότι στη σύσταση της νεοελληνικής πολιτείας, από τα πρώτα κιόλας έτη της λειτουργίας της υιοθετήθηκε ο κατεξοχήν δημοκρατικός θεσμός της καθολικής ψήφου. Φυσικά στην έννοια της καθολικότητας της ψήφου δεν συμπεριλαμβάνεται —κατά την εποχή αυτή— η χορήγηση εκλογικού δικαιώματος στις γυναικες. Η ψήφος των γυναικών εμφανίζεται στην ιστορία πολύ αργότερα³⁹.

Συγκεκριμένα, η καθολικότητα της ψήφου την εποχή αυτή σημαίνει ότι η ψήφος δεν εξαρτάται από προσόντα καταγωγής, περιουσίας, επαγγέλ-

38. Ο νόμος αυτός είχε προσωρινό χαρακτήρα, «επειδή επί του παρόντος είναι αδύνατον να κατορθωθεί ο πορισμός και όσα φώτα απαιτεί των νόμων τούτων η κατασκευή».

Εξάλλου στη συνεδρίαση της 1ης Απριλίου 1863 της Β' Εθνικής Συνέλευσης «επιδιορθωθείς επεκυρώθη με επίτειδες ψήφισμα υπ' αριθμὸν ΛΘ'», αντικαταστάθηκε «αλαραλλάκτως εις τον Κώδικα των Νόμων υπ' αριθ. ΙΖ'». Πρβλ. Α. Μάρουκα, *Ta katá tēn anagénnēsin kl̄., ὁ. π., σ. 69 επ., 80.*

Ο νόμος ΙΖ'/9 Νοεμβρίου 1822 ανέφερε ότι «εις έκαστον χωρίον, ο λαός καλείται να εκλέξει κοινώς ευπολιτήπους ἀνδρας. Όλοι δ' αυτοὶ οι εκλεγέντες, φέροντες ἔγγραφα ακοδεικτικά των χωρίων των με τας υπογραφάς των κλειστέρων κατοίκων θα συνέλθωσιν εις την πλατείαν της επαρχίας. Και τότε όλοι αυτοὶ οι εκλεκτοὶ να εκλέξωσιν ἐναν Παρεστάτην μεταξὺ των εμφανεστέρων και θηικότερων επαρχιωτών με τας πλειστέρας ψήφους·» δε ψήφος εκάστου των εκλεκτών μετρεῖται με την ποσότητα των οικογενεών από τας οποίας είναι εκλεγμένοι.

Ο νόμος αυτός θεωρήθηκε ότι είχε οικογενειακό χαρακτήρα, δηλαδή ότι κάθε οικογένεια είχε μία ψήφο την οποία ασκούσε με τον αρχιγό της. Υποστηρίχθηκε όμως κι άλλη γνώμη, ότι, δηλαδή, ο αναφέρομενος νόμος εννοούσε ότι κάθε συνοικισμός έπρεπε να εκλέξει σαν εκλέκτορές του ορισμένο αριθμό προσώπων ανάλογο προς τον αριθμό των οικογενεών που αποτελούσαν τον συνοικισμό, με σκοπό οι εκλέκτορες αυτοὶ να εκλέξουν ἐναν βουλευτή. Πάντως, όπως και να έχει το πράγμα, γεγονός είναι ότι κατά τον πρώτο αυτό εκλογικό νόμο της Ελληνικής Επανάστασης, η ψήφος δεν εξαρτήθηκε από προσόντα καταγωγής, επαγγέλματος, παιδείας κλπ.

39. Για πρώτη φορά χορηγήθηκε το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες στη Νέα Ζηλανδία το 1892, ακολουθούν το 1894 οι H.P.A. και το 1902 οι πολιτείες της Αυστραλίας. Στην Ευρώπη το προβάδισμα στην περοχή δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες είχε ο Βορράς· η Φιλανδία το 1906 και αργότερα η Νορβηγία το 1907 και η Δανία το 1908 ήταν τα πρωτοπόρα κράτη στο θέμα αυτό. Η επέκταση της γυναικείας ψήφου σε όλα τα κράτη είναι προϊόν των δύο παγκοσμίων πολέμων του 20ού αιώνα. Πρβλ. σχετικά L. Duguit, *Traté de droit constitutionnel II*, 1928, § 37, σ. 592, 615.

ματος, παιδειας κλπ. Αυτή την έννοια στην καθολικότητα της ψήφου έδινε αργότερα και ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας Καποδιστριας ο οποίος έγραψε: «δεν έχω τη δύναμιν να κάμω έναν νόμον... ο οποίος να θέτει όρους εις το δικαίωμα της ψήφου».

Ως προς τους θεσμούς των συνταγμάτων της Ελληνικής Επανάστασης που αναφέρονται στα ανθρώπινα δικαιώματα, παρατηρούμε ότι όλα τα Συντάγματα αυτά περιέχουν στα πρώτα κεφάλαια κατάλογο των δικαιωμάτων τούτων με διάφορους τίτλους: «γενικά δικαιώματα», «πολιτικά δικαιώματα», «δημόσιον δίκαιον των Ελλήνων» κ.ά. Εξάλλου είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η πρώτη προκήρυξη του Αρείου Πάγου της Ανατολικής Ελλάδος (21 Μαρτίου 1821) ορίζεν: «εισι πεφυλαγμένα αδιαφόρως, εκάστου η τε ζωή, η θρησκεία, η τιμή και η περιουσία ἀνευ διακρίσεως θρησκείας, πατρίδος και καταστάσεως»⁴⁰.

Επίσης η πρώτη Εθνική Συνέλευση της 15.1.1822 που υιοθέτησε το πολίτευμα της Επιδαύρου διακήρυξε ότι «του πολέμου μόνη αιτία είναι η ανάκτησις των δικαιων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής. Δίκαια τα οποία η φύση ενέσπειρε βαθέως εις τας καρδίας των ανθρώπων και τα οποία οι νόμοι σύμφωνοι με την φύσιν καθιέρωσαν και όχι τριών ή τεσσάρων, αλλά και χιλίων και μυρίων αιώνων τυραννία δεν δύναται να εξαλείψει... Από τοιαύτας αρχάς των φυσικών δικαίων ορμώμενοι... ομοθυμαδόν εκστρατεύσαμεν αποφασίσαντες ή να επιτύχωμεν τον σκοπόν μας ή να χαθώμεν εξ ολοκλήρου»⁴¹.

Μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων, εκείνο που κυρίως εξαίρεται στα πολιτεύματα του Αγώνα είναι η ελευθερία: «... εις την Ελληνικήν Επικράτειαν ούτε πωλείται ούτε αγοράζεται ἀνθρωπός· αργυρόντος δε δούλος παντός γένους και πάσης θρησκείας, καθώς πατήσῃ το ελληνικό ἄδαφος, είναι ελεύθερος και από του δεσπότου αυτού ακαταζήτητος»⁴².

40. Πρβλ. Α. Μάμουκα, *Ta κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, Α. IA, 1839-1853, A', σ. 90.

41. Πρβλ. Α. Μάμουκα, *Ta κατά την αναγέννησιν κλπ.*, ό.π., Β', σ. 43 επ. Στο φυσικό δίκαιο στριμένει τον Αγώνα και η διακήρυξη της Συνέλευσης της Τροιζήνας της Σης Μαΐου 1827. Βλ. και Α. Μάμουκα, *Ta κατά την αναγέννησιν κλπ.*, ό.π., σ. 59-65. Και ο Ρήγας στο πρώτο άρθρο της Νέας Πολιτικής Διοικήσεως στριμένει τον αγώνα του Έθνους στα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, «τα οποία δεν έχει την ἀδεια να τους αφαιρέσει κανένας επί της γης».

42. Πρβλ. άρθρο 21 του «Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν» σε συλλογή Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Ta Συντάγματα της Ελλάδος*, ό.π., σ. 59 επ.

β) Δημοκρατικοί θεσμοί που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα

Η ισότητα απέναντι στους νόμους

Καμιά, ίως, άλλη αρχή της Γαλλικής Επανάστασης δεν υιοθετήθηκε με περισσότερο ενθουσιασμό από τα Ελληνικά Συντάγματα και από τους πολιτικούς και πνευματικούς οδηγούς της Ελληνικής Επανάστασης, όσο η αρχή αυτή.

Η αρχή της ισότητας ανταποκρινόταν στην κυβερνώσα τάξη, τους πρόκριτους, δηλαδή, τους εγγράμματους, αλλά ήταν προσφιλής και στον απλό λαό, γιατί θεωρήθηκε ως άρνηση της πολιτικής και κοινωνικής ανισότητας την οποία είχε γνωρίσει ο Ελληνισμός κάτω από την τουρκική δυναστεία.

Το Σύνταγμα της Επιδαύρου ορίζει, λοιπόν, «όλοι οι Ἑλλήνες εἰσὶν ὄμοιοι ενώπιον τῶν νόμων, ἀνευ τινὸς διακρίσεως ἡ βαθμοὺς ἡ κλάσεως ἡ αξιώματος» (§ γ') «όλοι οι Ἑλλήνες εἰς ὅλα τα αξιώματα και τιμάς ἔχουσι το αυτό δικαίωμα, δοτήρ δε τούτων μόνη, η αξιότης εκάστου» (§ στ') «όλαι αι εισπράξεις πρέπει να διανέμονται δικαιώς εἰς ὄλας τὰς τάξεις και κλάσεις τῶν κατοίκων...» (§ η').

Τις ίδιες διατάξεις, πιο τελειοποιημένες όμως, επαναλαμβάνουν τα Συντάγματα του 'Αστρους και της Τροιζήνας' αυτό το τελευταίο, μάλιστα, ορίζει κατά αξιοσημείωτο τρόπο ότι «αι εισπράξεις διανέμονται εἰς ὄλους τους κατοίκους δικαιώς και αναλόγως της περιουσίας εκάστου» (άρθρο 10). Οι διατάξεις αυτές θυμίζουν τα άρθρα 3 και 5 της Γαλλικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του πολίτη και το άρθρο 16 του Γαλλικού Συντάγματος του 1795.

Ο Κοραής, ιδιαίτερα συνιστά στους Ἑλλήνες, όπως προαναφέρθηκε, τη μίμηση του αμερικανικού πολιτεύματος, γιατί ακριβώς θεωρούσε ότι το πολιτεύμα αυτό, περισσότερο από κάθε άλλο της εποχής εκείνης, ήταν βασισμένο στην ισότητα. Γι' αυτό επίσης κατεφέρετο με πολλή δριμύτητα ενάντια σε οποιονδήποτε τίτλο ευγενείας και επιζητούσε πλήρη δημοκρατικοποίηση της εξωτερικής εμφάνισης του νέου ελληνικού Κράτους. Στα προλεγόμενα των Ηθικών Νικομαχείων⁴³, γράφει: «Του ανόμου τυράννου ο ζυγός μας εξισώσεν όλων τας κεφαλάς, επειδή όλων τας κεφαλάς είχε την εξουσίαν να θερίζει... Ίσοι πάλιν πρέπει να μείνωμεν, αλλ' υποταγμένοι, εἰς νόμους ίσους και δικαιούς, οι οποίοι, ούτε κολάζουν, πλην τους παραβάτες των νόμων, και αρκούμενοι να ανταμείβωσι τους χρηστούς πολίτες, κατά την αξιαν και το μέτρον της από καθένα προξενούμενης αφελείας εἰς το κοινόν, δεν δίνουν εἰς κανένα το προνόμιον να υψώνη την κε-

43. Αδαμαντίου Κοραή, *Ηθικά Νικομαχείων*, 1822, σ. μη'.

φαλήν υπέρ τους άλλους. Κατεξουσιαί των μεγάλων κατά των μικρών είναι ανομήματα...».

Επιπλέον στο ίδιο αυτό Σύνταγμα, της Τροιζήνας, ορίζεται ότι «... τίτλοι ευγενείας δεν δίνονται από την Ελληνικήν Πολιτείαν και κανεὶς Ἑλλῆν εἰς αυτήν δεν ημπορεῖ χωρίς την συγκατάθεσιν του Κυβερνήτου να λάβῃ υπούργημα, δώρον, αμοιβήν, αξιωμα ἡ τίτλον παντός ειδούς από κανένα Μονάρχη, Ήγεμόνα ἡ από εξωτερικήν Επικράτειαν⁴⁴ και τονίζεται: ότι τα επίθετα εκλαμπρότατος, εξοχότατος κλπ. δεν δίνονται σε κανέναν Ἑλλήνα εντός της Επικρατείας. Εις μόνον τον Κυβερνήτην δίδεται το επίθετο εξοχότατος, αλλά και τούτο συμπαίει με το αξιωμά του⁴⁵.

Την απονομή των τίτλων κατακρίνει και ο Κοραής ο οποίος γράφει σχετικά με τα παράσημα: «αυτή ἡ λέξη ἔχει τι ὅχι πολλής σπουδῆς ἄξιον· η πρώτη και κυρία της σημασία είναι κιβδηλα, παράσημον, αδόκιμον, από τούτου και των νομισμάτων τα κιβδηλα παράσημα λέγεται»⁴⁶.

Ισότητα και των ξένων προς τους Ἑλληνες

Εκείνο όμως το οποίο είναι πράγματι αξιοπαραπήρητο είναι ότι τα πολιτεύματα της νεώτερης Ελλάδας δεν περιορίζονται στην καθιέρωση της ισότητας μεταξύ των Ελλήνων, αλλά προχωρούν και καθιερώνουν την ισότητα έναντι των νόμων και των ξένων προς τους Ἑλληνες.

Το Σύνταγμα της Επιδαύρου (§ 5') ορίζει σχετικά: «όσοι ἔξαθεν ελθόντες κατοικήσωσιν ἡ παροικήσωσιν εἰς την Επικράτειαν της Ελλάδος είναι όμοιοι με τους αυτοχθόνες ενώπιον των νόμων». Η διάταξη αυτή δεν αφορά μόνον τους επερόχθονες Ἑλληνες αλλά και τους ξένους.

Η ίδια διάταξη επαναλαμβάνεται στην αναθεώρηση του 'Αστρους, αλλά και στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (άρθρο 9), το οποίο αναφέρει επιπλέον: «όσοι ξένοι ἔλθωσιν να κατοικήσωσιν ἡ να παροικήσωσιν εἰς την Ελληνικήν Επικράτειαν, είναι ισοι ενώπιον των πολιτικῶν νόμων».

Επίσης οι ίδιες αντιλήψεις πλαισιώνουν και τη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, η οποία ορίζει: «ξένος διαφοράν δεν ἔχει καυμίαν από τον Ἑλληνα ως προς τους νόμους και την ενέργειαν αυτών» (Α' κγ').

Είναι πάντως αυτονόητο ότι η ισότητα των ξένων προς τους Ἑλληνες

44. Πρβλ. άρθρο 27.

45. Πρβλ. άρθρο 28 του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν. Βλ. συλλογή Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Τα Συντάγματα κλπ., θ. π., σ. 63.*

46. Πρβλ. Αδ. Κοραή, *Ηθικά Νικομαχείων*, 1822, σ. νγ'.

δεν καθιερώνει και ίση συμμετοχή αυτών στον δημόσιο βίο, ο οποίος παραμένει προνόμιο των Ελλήνων πολιτών.

Η παιδεία και η ελευθερία του τύπου

Δεν είναι δυνατόν σε μια τέτοια ομιλία να παρουσιάσουμε και να αναλύσουμε λεπτομερώς όλους τους δημοκρατικούς θεσμούς των πολιτευμάτων της νεώτερης Ελλάδας, αλλά αξίζει να αναφέρουμε ότι η παιδεία καθώς και η ελευθερία του τύπου σαν ατομικά δικαιώματα απασχόλησαν έντονα τα πολιτεύματα της επαναστατημένης Ελλάδας.

Το Σύνταγμα του Αστρους επιβάλλει: «*συστηματικώς να οργανωθή η εκπαίδευσις της νεολαίας και να εισαχθεί καθ' όλην την Επικράτειαν η αλληλοδιδακτική μέθοδος από την Διοίκησιν*». Επίσης το Σύνταγμα της Τροιζήνας θεσπίζει ότι «*οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα να συσταίνωσι καταστήματα παντός είδους παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας και τεχνών και να εκλέγωσι διδασκάλους διά την εκπαίδευσιν των*» (άρθρο 20) και συνεχίζει «*η Βουλή επαγρυπνεί εις την δημοσίαν παιδείαν και προστατεύει αυτήν, καθώς και την ελευθερίαν του τύπου, την γεωργίαν, το εμπόριον, την πρόοδον των επιστημών και κοινοφελών τεχνών και την βιομηχανίαν. Ασφαλίζει εις τους ευρέτας και συγγραφείς το προς καιρόν αποκλειστικόν δικαιώμα της απολαύσεως της προερχομένης από την εύρεσιν και από τα συγγράμματα*» (άρθρο 85).

Το Σύνταγμα της Τροιζήνας είναι από τα πρώτα Συντάγματα στον κόσμο που θέτουν την επιστήμη κάτω από την προστασία της πολιτείας και προνοεί για την πνευματική ιδιοκτησία.

Ως προς το δικαίωμα της ελευθερίας του τύπου, παρατηρούμε ότι το πρώτο Σύνταγμα, της Επιδαύρου, δεν περιέχει σχετικές διατάξεις. Και τούτο είναι φυσικό, αφού κατά τα δύο πρώτα έτη του Αγώνα κυκλοφορούσαν μόνο χειρόγραφες εφημερίδες, από τις οποίες η πιο γνωστή είναι η Αιτωλική Εφημερίς⁴⁷, η οποία γραφόταν στο Μεσολόγγι.

Κατά την αναθεώρηση, πάντως, του Πολιτεύματος της Επιδαύρου

47. Πρώτη έντυπη εφημερίδα της αγωνιζόμενης Ελλάδας είναι η *Ελληνική Σάλπιγξ* που εκδόθηκε στην Καλαμάτα το έτος 1821. Αρδ την εφημερίδα αυτή διασώθηκαν μόνον δύο φύλλα (πρβλ. Σκ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως Γ'*, 1856, σ. 103 και σημ. γ' σ. 367).

Η Αιτωλική Εφημερίς γραφόταν στο Μεσολόγγι το 1821' κυκλοφόρησε χειρόγραφη στα στρατόπεδα της Δυτικής Ελλάδας και είχε ειδήσεις τόσο για τοπικά ζητήματα όσο και για στρατιωτικές επιχειρήσεις. Γραφόταν στη δημοτική γλώσσα. Ένα φύλλο της είχε ο Κ. Σάθας από τα αρχεία του I. Φιλήμονα. Την εφημερίδα αυτή διαδέχτηκαν *Τα Χρονικά του Μεσολογγίου*.

στο Αστρος, η Β' Εθνική Συνέλευση υιοθέτησε διατάξεις προστατευτικές της ελευθερίας του τύπου και πριν ακόμη αρχίσουν να κυκλοφορούν έντυπες εφημερίδες. Η παράγραφος, λοιπόν, η' του «Νόμου της Επιδαύρου», δηλαδή, του «Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος κατά την εν Αστρει Β' Εθνικήν Συνέλευσιν», θεσπίζει: «Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα να κοινοποιώσιν άλλως τε και διά των τύπων τας δοξασίας των, αλλά με τους ακολούθους τρεις όρους:

- α) Να μη γίνεται λόγος κατά της Χριστιανικής Θρησκείας.
- β) Να μην αντιβαίνωσιν εις τας κοινώς αποδεδειγμένας αρχάς της θρησκής.
- γ) Να αποφεύγωσιν πάσαν προσωπικήν ύβριν».

Η διάταξη αυτή με ορισμένες φραστικές παραλλαγές διατηρήθηκε στο Σύνταγμα της Τροιζήνας⁴⁸, όπου μάλιστα απαγορεύεται ρητά η προληπτική λογοκρισία («Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα χωρίς προεξέτασιν να γράφωσι...»). Αξιοσημείωτο είναι ότι την προληπτική λογοκρισία απαγόρευε και το Σύνταγμα των Ιονίων Νήσων του 1817⁴⁹.

Η γενεά των αγωνιστών του Εικοσιένα στα πολιτεύματα που υιοθέτη-

γίου του Μάγιερ που το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε στις 10 Αυγούστου 1821.

Από την Αιγαϊκή Εφημερίδα σώζονται τρία μόνο φύλλα: το πρώτο της 10ης Αυγούστου 1821, το δεύτερο της 15ης Αυγούστου 1821 και το έβδομο της 10ης Σεπτεμβρίου 1821⁵⁰ τα φύλλα αυτά βρίσκονται σε διάφορα χέρια και δημοσιεύτηκαν από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο εις «Νέα Ελληνομητήμοναν», τόμ. Α', σ. 456-474.

Οι συντάκτες της εφημερίδας αυτής δεν είναι γνωστοί (βλ. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παύλου Δρανδάκη, Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ», τόμ. ΙΙος, σ. 856).

48. Πρβλ. άρθρο 26 του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν: «Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα χωρίς προεξέτασιν να γράφωσι και να δημοσιεύσουν ελευθέρως διά του τύπου ή αλλέως τους στοχασμούς και τας γνώμας των, φιλάττοντες τους ακολούθους όρους:

- α) Να μην αντιβαίνωσιν εις τας αρχάς της Χριστιανικής Θρησκείας.
- β) Να μην αντιβαίνωσιν εις την σεμνότητα.
- γ) Να αποφεύγωσιν πάσαν προσωπικήν ύβριν και συκοφαντίαν».

49. Βλ. Κεφάλαιον Έβδομον, Τμήμα 2', 4: «Ελευθεροτυπία εισάγεται εις το Κράτος τούτο υπό κατασταλτικούς νόμους. Η λογοκρισία παντός είδους καταργεῖται. Οι δε υπό του όλου Κοινοβουλίου εκδοθησόμενοι κατασταλτικοί νόμοι, ούτε καταργούνται, ούτε τροπολογούνται άνευ συνδρομής του Κοινοβουλίου», σε συλλογή Η. Γ. Κυριακοπούλου, *Ta Συντάγματα κλπ.*, άρ. π., σ. 764.

Το κείμενο του Συντάγματος των Ιονίων Νήσων του 1817 έχει δημοσιευθεί στην ιταλική γλώσσα στη συλλογή: *Le tre Costituzioni (1800, 1817) delle sette Isole Ionie ed i relativi documenti*, στις σ. 190-247, που εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1849.

Το 1818 δημοσιεύθηκε, «αδειά υπερτέρα» και «διά της τυπογραφίας της Διοικήσεως», ελληνική μετάφραση του αναφερομένου Συντάγματος από το αγγλικό πρωτότυπο με την επιμέ-

σε έκλεισε την πεμπτουσία της σύγχρονης ελληνικής δημοκρατίας και η ίδια γενέα αποκαθιστά στα 1843 και αργότερα στα 1862 αλλά και 1864 τις βάσεις μιας ελληνικής συνταγματικής παράδοσης. Οι αγωνιστές αυτοί, διανοούμενοι ή αναλφάβητοι, μας δείχνουν πως το πάθος για τη δικαιοσύνη, την αρετή και τη δημοκρατία είναι ζυμωμένο με το πάθος για τη λευτεριά που αναβλύζει από την ψυχή του κάθε ανθρώπου και συγκεκριμένα του Έλληνα.

λεια του Π. Πετρίδου (*Πολιτεύματα των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων*). Πάντως υπάρχει και ελληνική μετάφραση από το ιταλικό πρωτότυπο με τον τίτλο: *Σύνταγμα του Ιονίου Κράτους*, ως νυν υπάρχει μετερρυθμισμένον. Η μετάφραση αυτή εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1855 και φέρεται πιθανός μεταφραστής ο Μιχαήλ Σ. Ιδρωμένος. Τούτο προκύπτει από τη μελέτη του Ανδρέα Ιδρωμένου, γιου του προαναφερθέντος Μιχαήλ, *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου*, β' έκδοση 1935, ο οποίος μνημονεύει δύο φορές, αλλά με διαφορετικό τίτλο, στις σ. 18 σημ. I και 147, την γενομένη από τον πατέρα του μετάφραση του Συντάγματος των Ιονίων Νήσων με βάση το ιταλικό πρωτότυπο. Αυτή η δεύτερη μετάφραση από γλωσσική άποψη είναι τελειότερη από την πρώτη πάντως, δεν αποδίδει το αρχικό κείμενο του Συντάγματος των Ιονίων Νήσων του 1817, αλλά όπως ισχύει τούτο το 1855, λαμβανομένων υκόψη των γενομένων τροποποίησεων ή και καταργήσεων ορισμένων διατάξεων. (Βλ. σύλλογη Η. Γ. Κυριακούλου, *Τα Συντάγματα κλπ.*, ὁ. κ., σ. 661 επ.). Για την ομιλία αυτή ελήφθηκε υπόψη το κείμενο της δεύτερης προαναφερομένης ελληνικής μετάφρασης.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΥΡΙΟΤΕΡΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΠΗΓΕΣ

I. Βιβλιογραφία

- Α. Ανδρεάδη, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας από των ηρωϊκών χρόνων μέχρι της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*, Αθήναι 1918.
- Ι. Αραβαντινού, *Συνταγματικόν Δικαιον I*, 1897.
- Απ. Βακαλοπούλου, *Η ιστορική συνείδηση και το αγωνιστικό πνεύμα του νέου ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1957.
- Απ. Βακαλοπούλου, *Πηγές Ιστορίας του νέου ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1965.
- Απ. Βακαλοπούλου, *Η πορεία του γένους από το Βυζάντιο στον Νέο Ελληνισμό*, 1966.
- Απ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αθήναι 1971.
- Κ. Δημαρά, *Ο Κοραής και η εποχή του*, Αθήναι 1953.
- Ν. Δραγούμη, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, Αθήναι 1879.
- Ν. Δραγούμη, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, Αθήναι 1925.
- Δ. Ευρηγένη, *Το Εικοσιένα και ο νεοελληνισμός*, Θεσσαλονίκη 1962.
- Δ. Ζακυνθηνού, *Η Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1957.
- N. Kaltchas, *Introduction to the constitutional history of Modern Greece*, 1940.
- Δ. Κόκκινου, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Αθήναι 1970.
- Αδ. Κοραή, *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος (το Σύνταγμα της Επιδαύρου) του έτους 1822*, εκδ. Θ. Βολίδου, 1933.
- Αδ. Κοραή, *Ακάνθισμα επιστολών Αδαμάντιου Κοραή*, εκδ. Ιακώβου Ρώτα, Αθήναι 1839.
- Αδ. Κοραή, *Ακάνθισμα δεύτερον επιστολών Αδ. Κοραή*, εκδ. Ιακώβου Ρώτα, Αθήναι 1841.
- Αδ. Κοραή, *Επιστολαι Αδ. Κοραή*, εκδ. Δ. Μ. Δαμαλά, Αθήναι 1885.
- Αδ. Κοραή, *Αλληλογραφία*, Αθήναι 1964.
- Αδ. Κοραή, *Κοραής. Άκαντα τα πρωτότυπα έργα. Αναστήλωσε και ενέκρινε Γ. Βαλέτας*, 1965.
- Αδ. Κοραή, *Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήναι 1965.
- Αδ. Κοραή, *Περὶ τῶν ελληνικῶν συμφερόντων*, ἀ.τ., ἀ.ε.
- Αδ. Κοραή, *Αλληλογραφία (Νέα ελληνικά κείμενα)*, Αθήναι 1964, 1966.
- Αδ. Κοραή, *(Προλεγόμενα)*, Αθήναι 1833.
- Αδ. Κοραή, *Γνώμαι*, Αθήναι, ἀ.ε.
- Αδ. Κοραή, *Τι πρέπει νε κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις*; (διάλογος δύο Γραικών), εκδ. N. Νίκα, ανατύπωσις εκ του πρωτοτύπου του 1805, Αθήναι 1956.
- Αδ. Κοραή, *Σάλπισμα πολεμιστήριον*, ἀ.ε., 1821.
- Η. Κυριακοπούλου, *Σελίδες από την νεωτέραν ελληνικήν ιστορία (1821-1912)* (Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα), Αθήναι 1963.
- W. Miller, *Ιστορία του Ελληνικού Λαού 1821-1921*, μετάφραση Κ. Καροφύλλα, Αθήναι 1924.
- Ν. Πανταζοπούλου, *Η πτώσις του Βυζαντίου, αφετηρία αναγεννήσεως του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήναι 1953.
- Ν. Πανταζοπούλου, *Το διά της επαναστάσεως του 1821 θεσπιασθέν δίκαιον και οι Έλληνες νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1972.

- N. Πανταζοπούλου, *Λαϊκαὶ καὶ «Λόγιαι» επιδράσεις εἰς το δίκαιον τῆς Επαναστάσεως*, Ανάτυπωσις, Αθήναι 1958.
- N. Πανταζοπούλου, *Εκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον του Αἰμον επὶ τουρκοκρατίας*, Ανάτυπον, Θεσσαλονίκη 1960-1963.
- N. Πανταζοπούλου, *Ρήγας Βελεστινλής. Η πολιτική ιδεολογία του ελληνισμού, προάγγελος τῆς Επαναστάσεως*, Θεσσαλονίκη 1964.
- P. Πουλίτσα, *Η Ελληνική Επανάστασις καὶ η πολιτειακή ιδέα καὶ σύναξις*, εἰς *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 25, 1950.
- N. N. Σαριπόλου, *Σύστημα Συνταγματικοῦ καὶ Γενικοῦ Δημοσίου Δικαιου I*, 1903.
- A. Σβώλου, *Συνταγματικὸν Δικαιον A'*, 1934.
- X. Σγουρίτσα, *Εγχειρίδιον Συνταγματικοῦ Δικαιου*, A', 1951.
- Σ. Τρικούπη, *Ιστορία τῆς Ελληνικῆς Επαναστάσεως*, τ. A', B', Γ', Δ', 1857.
- X. Φραγκιστά, *Το δημοκρατικόν καὶ φιλελεύθερον πνεύμα τῶν πολιτευμάτων του αγώνος*, Θεσσαλονίκη 1953.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (εκδοτική Αθηνών Α.Ε.), Αθήναι 1971-1972, τόμ. 1-3.
- Μνημεία τῆς Ελληνικῆς Ιστορίας. Ιστορικὸν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, εκδ. επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτη, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1963-1968.

II. Πηγές

α) Αναφορικά με τα Ελληνικά Επαναστατικά Συντάγματα

- H. Κυριακούλου, *Τα Συντάγματα τῆς Ελλάδος*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1960.
- A. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησην τῆς Ελλάδος υπό διαφόρων Εθνικῶν Συνελεύσεων συνταχθέντα Πολιτεύματα*, Πειραιεὺς 1839.
- Γ. Φραγκούδη, *Τα Ελληνικά πολιτεύματα (1821-1864)*, 1887.

β) Αναφορικά με τα Γαλλικά Επαναστατικά Συντάγματα καὶ το Αμερικανικό Σύνταγμα

- L. Duguit - H. Monnier, *Les Constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789*, Paris 1925.
- M. Duverger, *Constitutions et documents politiques*, P.U.F., 1966.
- J. Godechot, *Les Constitutions de la France depuis 1789*, Garnier - Flammarion, 1970.
- L. H. Tribe, *The Constitution of the United States of America*, in *American Constitutional Law*, 1980.